

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/23-26>

Musa Kazimli
Qərbi Kaspi Universiteti
magistrant
mkazimli98@gmail.com

XI-XIII ƏSRLƏRDƏ QIPÇAQ - GÜRCÜ MÜNASİBƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə XI-XII əsrlər Qıpçaq-Gürcü münasibətlərinə yazılı mənbələr, tarixşünaslıq əsərləri əsasında toxunulmuşdur. IV Davidin apardığı islahatlar diqqətə alınmışdır. Ordunun yenidən təşkili, İraq Səlcuqlu dövlətinin tabeliyindəki torpaqlara hücumları göstərilmişdir. Bütün bu addımlarda qıpçaqların hərbi potensialından məharətlə faydalanması qeyd edilmişdir. Qıpçaqların köçürülməsi, yeni ərazilərdə yerləşdirilməsi, ordu və saraydakı rolları araşdırılmışdır. Araşdırma zamanı ordunun qüvvətlənərək Səlcuqlu orduları qarşısında əsas gücə çevrilməsi faktı öz təsdiqini tapmışdır. Tədricən qıpçaqların dövlət içindəki çəkişmələrdə oynadıqları rol qüvvətləndirməsi prosesi yaxından izlənilmişdir.

Açar sözlər: *IV David, Qıpçaqlar, Didqori, Məlik Toğrul, Əmir İllqaz*

Musa Kazimli
Western Caspian University
master student
mkazimli98@gmail.com

Kipchak-Georgian relations in the XI-XIII centuries

Abstract

The article deals with Kipchak-Georgian relations of the XI-XII centuries based on written sources and historiographical works. The reforms carried out by David IV have been taken into account. Reorganization of the army, attacks on the lands under the control of the Iraqi Seljuk state are shown. In all these steps, it was noted that the Kipchaks skillfully benefited from their military potential. The resettlement of the Kipchaks, their settlement in new territories, their roles in the army and the palace were investigated. During the investigation, the fact that the army was strengthened and became the main force against the Seljuk armies was confirmed. The process of gradual strengthening of the role played by the Kipchaks in the conflicts within the state was closely monitored.

Keywords: *David IV, Kipchaks, Didgori, Malik Toghrul, Amir Ilgaz*

Giriş

Səlcuqlu imperiyasının parçalandığı dövrdə səlibçilərin və Bizansın türk dövlətləri üzərinə hücumları artmış, türk bəylikləri arasında ixtilaflar güclənmişdir. I səlib yürüşünün uğurlu olmasından faydalanıb Səlcuqlu hakimiyyətindən xilas olmaq üçün hərəkətə keçən IV David Səlcuqluya verdiyi vergini ödəməkdən imtina etdi. Bunun ardınca Kaxetiyani, Dzernani, Rustavini, Kaladzor və Giş qalalarını, Aqaranini və Lorini öz ərazisinə birləşdirdi. Öldə etdiyi uğurlara rəğmən dövləti üçün müəyyən etdiyi hədəfləri reallaşdıracaq potensiala sahib deyildi (Gümüş, 2002: 717).

Şəhərlər bir-birinin ardınca ələ keçirilsə də, ordu hələ də müəyyən edilən hədəfləri reallaşdıracaq potensialda deyildi. Ard-arda müharibələr orduda yorğunluğa səbəb olurdu. Baş verən qalibiyyətlərə rəğmən türklər hələ də Gürcüstan ərazisində idilər. Bu isə ələ keçirilən ərazilərin itirilməsi təhlükəsini yaradırdı. II Georginin hökmdarlığı dövründə feodalların qüvvətlənməsi kral hakimiyyətinin zəifləməsinə və orduda hərc-mərcliyə səbəb olmuşdur. Bu amillər ordunun yenidən nizam-intizamın təşkil edilməsini zəruri edirdi. Bundan əlavə gürcülər

“məğlubedilməz Səlcuqlular” fikrinə inanır bu isə onlarda bitkin əhvala-ruhiyyəyə səbəb olurdu (Ateş, 2015: 55).

Qıpçaqların Gürcüstana gəlişi və fəaliyyətləri. Qeyd edilən problemlərin qarşısını almaq üçün ordu sıralarını genişlətmək zərurəti yaranmışdı. Prosesi iqtisadi inkişafa mane olmadan (əhlini təsərrüfat işlərindən ayırmadan) həyata keçirmək üçün qeyri-gürcü hesabına ordunu genişləndirmək qərara alındı. Bu məqsədlə Don və Xəzər çayları arasında yaşayan Qıpçaqlar ən müsbət alternativ idi (Metreveli, 2010: 80).

Gürcülərin dəvətini qəbul edən qıpçaqlar bunun əvəzində IV Davidin qarşısında osetinlər keçidinin təhlükəsizliyini təmin etmək şərtini irəli sürdülər. Qıpçaqların keçidi üçün bu yolun təhlükəsizliyini təmin edən David onların önündəki maneəni aradan qaldırmış oldu (Brosset, 2003: 319-320).

Gürcüstana gələn qıpçaqların köçü 1118-ci ilə aid olsa da, proses 1119-cu ildə də davam etmişdir. Hər qıpçaq ailəsi gürcü ordusu üçün bir nəfər silahlı, atlı döyüşçü vermək məcburiyyətində idi. Yaradılan 40 min nəfərlik qıpçaqlardan ibarət ordu birbaşa IV Davidə tabe idi. Ordu feodal hakimlərdən tamamilə müstəqil idi. Ailələrindən alınıb gürcü sarayında təlimə və təhsilə cəlb edilən 5 min Qıpçaq gənci mərkəzi orduda vəzifələndirildi (Kırzioğlu, 1992: 115).

Qıpçaqlar vasitəsilə ordu sıralarının qüvvətləndirildiyi bu dövrdə Səlcuqlular daxiləki çəkişmələrini həll etməyə çalışırdı. Beləcə Davidin məqsədlərini reallaşdırması üçün uyğun mühit formalaşmışdı. Kür çayı sahilində məskunlaşan türkmən cəsusları 1120-ci ildə IV Davidin uzqlaşdığını görüb qışlamaq üçün Botoraya getdilər. Türkmənlərin yaxından izləyən IV David 14 fevral 1200-ci ildə qəfildən onlar üzərinə hücum etmiş və xeyli qənimət və əsir ələ keçirmişdir. Bunun ardınca Şirvanşahların tərkibindəki Qəbələ şəhərini ələ keçirib Kartliyə geri qayıtmışdır.

1121-ci ilin yazında Bərdədə türkmənlərin yerləşdiyini xəbər tutaraq, iyun ayında qıpçaqlardan təşkil edilmiş ordu ilə Kür çayını keçib Bərdəni dağıtmış, xeyli sərvət ələ keçirmişdir. Ard-arda baş verən məğlubiyyətlərdən sonra türkmənlər ilə yanaşı Tiflis, Dmanisi və Gəncə tacirləri İraq Səlcuqlu sultanı Mahmudun qardaşı Məlik Toğrulun yanına gedərək uğradıqları məğlubiyyət haqqında məlumat vermiş və kömək istəmişdilər.

Məlik Toğrul Mardin əmiri İlqaziyə xəbər göndərərək “Yürüşə hazırlıq görməsini” tələb etmişdir (Sevim, Merçil, 1995: 235-236). Əmir İlqaz və Dübeysin qüvvələri məlik Toğrulun başçılıq etdiyi qüvvələri gözləməyib Tiflisə yaxın düşərgə saldılar. Bu zaman bayraqlarından tanıdığı Qıpçaq dəstələrini görən İlqaz, onun qoşununa qatılacaqlarını düşündü və gələn qüvvələrə qarşı müqavimət üçün hazırlanmadı (Turan, 2009: 247-248).

Özünü təslim olmuş kimi göstərən 200 qıpçaq döyüşçünün qəfil Səlcuqlu qüvvələrinə doğru ox atması nəticəsində ordunda nizam pozuldu (Ateş, 2016: 88).

Düşmən ordusundakı nizamın pozulması ilə hücum keçən IV Davidin köməyinə rəhbərlik etdiyi qüvvələrlə birgə oğlu Dimitri gəldi. 1121-ci ilin 18 avqustunda baş verən döyüşdə Qıpçaqların üstünlüyü və hərbi bacarıqları nəticəsində Gürcülər Səlcuqlu ordusunu məğlub etdi.

Gürcülərin bu cür rahat irəliləyişində Səlcuqlu dövlətinin qərbindəki vacib hadisələri də nəzərə almaq lazımdır. Bəhs edilən dövrdə “Xaçlı yürüşləri”nin sürətlə baş ard-arda davam etməsi dövləti böhran vəziyyətinə gətirmiş, feodal hərəc-mərcliyi IV David üçün üstünlük təmin etmişdir (Günəşli, 1994: 36).

Bu üstünlükdən məharətlə istifadə edən IV David davam edərək Naxçıvan və İspirə qədər irəliləmişdir. O Azərbaycanı, Qafqazın əsas keçid məntəqələrini bütünüylə ələ keçirmək niyyətində olsa da, regiondakı müsəlman qıpçaqlardan dəstək alan feodal hakimlərin müqaviməti nəticəsində istəyinə nail ola bilmədi. Bu cəhdlərin uğursuzluğuna Davidə tabe qıpçaq qüvvələri ilə gürcü ordu başçıları arasında baş verən ixtilafların da səbəb olduğu təxmin edilir (İbnul-Əsir, 1989: 487).

Bu ixtilafların dövləti zəiflədəcək səviyyədə olması bəhs edilən dövrdə qıpçaqların Gürcü dövlətindəki demoqrafik, hərbi və siyasi təsirlərini nümayiş etdirir. Qıpçaqların köçürülməsi yalnız hərbi deyil, həmçinin fərqli perspektivlərdən də gürcü cəmiyyətinə inkişaf gətirmişdir. Gürcü ordusu IV Davidin hücumlarını həyata keçirəcək qədər intizamlı deyildi. Ağır məğlubiyyətlər döyüşçülərdə səlcuqluların məğlubedilməzliyi mifini yaratmışdır. Bu zaman IV David qıpçaq

ailələrinə yaylaq, qışlaq ərazilər təşkil etmiş və bununla da məqsədinə çatacaq güclü ordu yaratmışdır. Bundan əlavə mərkəzi hakimiyyətə problem yaradan gürcü feodallarına (Eristavlar) qarşı bu hakimiyyəti müdafiə edəcək qüvvə yaradaraq mütləq hakimiyyətini qüvvətləndirmişdir (Allen, 1971: 99).

Qıpçaq faktoru ölkənin iqtisadi müqəddəratınının da həll edilməsində əsas rol oynamışdır. Beləki türk hücumlarından qaçan gürcü əhali dağlarda gizlənmiş, nəticədə təssərrüfat sistemi sıradan çıxmışdır. Qıpçaqların məskunlaşması ilə əhali öz yerlərinə qayıtmış və iqtisadi vəziyyət yenidən canlanmışdır (Tellioğlu, 2009: 76).

Bununla yanaşı gürcülərin qıpçaqları köçürməsi Qafqazda sabitliyin təmin edilməsinə kömək olmuş, ictimai həyatın normallaşmasına təkan vermişdir. Ona görə ki bəhs edilən dövrə qədər Şimali Qafqazda alanlar, çərkəzlər və qıpçaqlar arasında mübarizə hökm sürürdü. IV Davidin sazişçi mövqeyi bu xalqlar arasındakı ixtilafa son qoymuş və onları ortak düşməyə qarşı yönəltdirmişdir.

Dəryal keçidi ilə köçürülən qıpçaqlar Ermənistan və Gürcistan ərazilərinə yerləşdirildilər. Buna görə də bu ərazilərin demoqrafik quruluşunun dəyişməsinə səbəb oldular. Bu isə öz növbəsində Çorux və Kür çayları sahillərinin iqtisadi canlanmasına səbəb oldu. Bununla gürcülər qıpçaqların sayəsində türkmən əhaliyə qarşı müqavimət göstərəcək yeni qüvvə əldə etdilər.

Qıpçaqlar I Dimitri dövründə(1125-1156). 24 yanvar 1125-ci ildə 36 illik hakimiyyətinin ardından vəfat edən IV Davidin yerinə əvvəlcədən varisi elan etdiyi oğlu Dimitri keçdi. Hələ atasının sağlığında idarəçilik işlərində ona kömək edən, müharibələrdə onunla birgə vuruşan I Dimitri IV David kimi güclü şəxsiyyətə və ağıla sahib deyildi (Thomson, 1996: 353).

I Dimitri dövründə ölkənin xaricində və daxilində əhəmiyyətli hadisələr baş vermişdi. Daxildə üsyanlar dalğası başlamış və bu üsyanlarda əsas rolu iqtisadi və sosial hüquqlar əldə etmək uğrunda mübarizə aparan gürcü feodal hakimləri oynayırdı. Onlar əvvəlcə hakimiyyətə I Dimitrinin yerinə qardaşı Vaxtanqı gətirməyə cəhd etsələr də, bu cəhd uğursuzluqla nəticələndi.

Aninin ələ keçirilməsi ilə Fadlun Xorasandan qayıdıb 1125-ci ilin yazında Qars və Divin əmirləri ilə birgə Anini mühasirəyə aldı. Ərzaq qıtlığı və ən əsası qıpçaqların kömək üçün gəlməməsi Ani şəhərinin 1126-cı ildə Fadluna təslim edilməsi ilə nəticələndi (Vardan, 2017: 63).

Ani şəhərinin yenidən müsəlmanların nəzarətinə keçməsi ilə düşmən tərəflər arasındakı çəkişmələr müəyyən fasilələrlə davam etmişdir. Bunlardan ən vacib olanı I Dimitrinin 1139-cu il Gəncə üzərinə hücumudur. Baş verən zəlzələdən istifadə edərək Gəncəyə daxil olan I Dimitrinin rəhbərliyindəki qüvvələr şəhər hakimi Qara Sunqurun yoxluğundan istifadə edərək şəhəri yağmalamış və əhalinin bir hissəsini qılıncdan keçirmişdir (Eğilmez, 2001: 73-74).

Daxildə baş verən üsyanlar I Dimitrini çətin vəziyyətə salmışdı. Kiçik oğlu Georgini varisi elan etsə də, böyük oğlu Davidə əvvəllər qardaşı Vaxtanqı dəstəkləyən feodal hakimləri güclü dəstək verirdilər. Dimitrinin siyasətindən qəzəblənən bu hakimlər 1150-ci ildə atasının hakimiyyətinə qarşı üsyan edən Davidi hakimiyyətə gətirmək üçün üsyan etdilər. Üsyan Dimitri tərəfindən yatırılsa da, 1155-ci ildə baş verən ikinci üsyanda müqavimətin mənasız olduğunu anlayaraq hakimiyyəti oğlu Davidə verdi.

XII əsrin 70-ci illərində III Georgi(1156-1184) hakimiyyətinə qarşı üsyanların yatırılmasında qıpçaqlar əsas rol oynamaqda idi. Böhranın əsas problemi, Orbelian sülaləsinin qaldırdığı üsyan Uzun mübarizədən sonra qıpçaqlar tərəfindən yatırıldı. Bu risklərin ardından III Georgi qıpçaqların Gürcüstan ərazisinə miqrasiyasını artıraraq "hakimiyyətinin təhlükəsizliyini təminat altına almaq" siyasəti aparırdı. Bu məqsədlə 30 minə yaxın qıpçaq və Alan Gürcüstana köçürüldü (Çoğ, 2015: 62).

Çariça Tamara (1184-1213) dövrü qıpçaqların Cənubi Qafqazda ən fəal olduğu dövrdür. Bu illər feodal hakimlərin mərkəzi dövlətə qarşı üsyanları məhşurdur. Qıpçaqların mərkəzi dövlətdə möhkəmlənməsi bu feodal hakimləri yeni yollar axtarmağa məcbur etdi. Nəticədə dövləti islahatlarla yenidən təşkil etməyə çalışan Qutlu Aslan tutduğu vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı. Dövlətin yenidən təşkilatlanması planı onu uzaqlaşdıran feodallar tərəfindən tətbiq edilməyə çalışıldı. Lakin qıpçaqların dövlət-kilsə təşkilatlanması Qutlu Arslanın vəzifədən uzaqlaşdırılmasına (həbsinə) qarşı

çıxdı. Çariça Tamara bu təziqlər qarşısında geri çəkilib həbs qərarından imtina etdi. Nəticədə feodalların qüvvətlənməsinin qarşısı alına bilməmiş, bu isə gürcü kəndli sinfinin zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Dəyişikliklər dövlətə olan itatəti zəiflətməmiş, qüvvələr balansını qorumaq üçün qıpçaqlardan ibarət böyük qüvvə gürcüstana gətirilmişdir. Yeni qıpçaqlar Tiflis-Qaraağac ətrafının türk mənşəli əhali ilə zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Nəticə

Böyük Səlcuqlu dövlətinin zəifləməsi və dağılması ilə yeni dövlətlər meydana gəldi. Vahid Gürcüstan qurmaq uğrunda mübarizə aparan IV Davidin bu dövlətlərdən olan İraq Səlcuqlu sultanlığının nəzarət etdiyi əraziləri öz ölkəsinə birləşdirmək cəhdləri öz bəhrəsini vermişdir. Ordu və iqtisadiyyatda islahatlar aparan IV David qısa müddətdə böyük ordu yaratmış, Sultanlığı ağır məğlubiyyətlərə məruz qoymuşdur. Bu yolda əsas arxalandığı qüvvə döyüş bacarıqları ilə üstünlüyü əllərində saxlayan qıpçaqlar olmuşdur. Onların gürcüstan ərazisinə köçürülməsi Cənubi Qafqazda qüvvələr balansını Gürcüstanın xeyrinə dəyişmişdir.

Ədəbiyyat

1. Gümüş, N. (2002). Səlcuq-Gürcüstan Münasibətləri. Türklər. 4. Ankara, s.713-721.
2. Atəş, E. (2015). XII-XIII. Əsrlərdə Cənubi Qafqazda Qıpçaqlar. Ankara, 216 s.
3. Metreveli, R. (2010). Qızıl əsr: 11-ci əsrdən 13-cü əsrin birinci rübünə qədər Gürcüstan. Tbilisi: Artanuji, 210 s.
4. Brosset, M. (2003). Gürcüstan tarixi. Ankara, 472 s.
5. Kırzioğlu, F. (1992). Yuxarı Kür və Çoruk yüksəkliyində qıpçaqlar. Ankara, 278 s.
6. Sevim, A., Merçil, İ. (1995). Səlcuqlu dövlətlərinin tarixi. Ankara, 599 s.
7. Turan, O. (2009). Səlcuqlular və Türk İslam sivilizasiyası tarixi. İstanbul: Ötükən nəşriyyatları, 544 s.
8. Atəş, E. (2016). Səlcuq-Gürcü mübarizələrində dönüş nöqtəsi: Didqori döyüşü (1121) və onun nəticələri. Tarix Araşdırmaları Jurnalı; 35(60), s.73-96.
9. Günəşli, R. (1994). Gürcü xalqlarının yaranması. İndiana Universiteti Nəşri, 418 s.
10. İbnul-Əsir. (1989). İslam Tarixinin Tərcüməsi Əl-Kamil Fit-Tarih. C. 10. İstanbul, 541 s.
11. Allen, W. (1932). Gürcü xalqının tarixi. London, 492 s.
12. Tellioğlu, İ. (2009). XI-XIII. Əsrlərdə Türkiyə-Gürcüstan Münasibətləri. Trabzon, 165 s.
13. Thomson, R. (1996). Qafqaz tarixinin yenidən yazılması. Nyu York, 460 s.
14. Vardan, M. (2017). Türk istilaları tarixi (889-1269). İstanbul, 127 s.
15. Əyilməz, S. (2001). Səlcuq-Gürcü Münasibətləri (1060-1157). Ərzurum, 117 s.
16. Coğ, M. (2015). Orta əsrlərdə Qafqaz hövzəsində qıpçaqlar. Qara Dəniz Araşdırmaları Jurnalı; 10 (19): s.57-74.

Göndərildi: 10.02.2023

Qəbul edildi: 26.03.2023